

Funderingar

Britta Jungen

Inst för fredsforskning och humanekologi, Göteborgs universitet

---

Artikeln behandlar gränsdragandets effekter på våra verklighetsbilder och därmed vår handlingsstrategi. Författaren ifrågasätter synsättet att planering kan åstadkomma önskvärda förändringar.

Jag stirrar ilsket på några av orden i redaktörernas rubriker. Bakom dem anar jag en barlast av europeiska tankefigurer.¹ Jag måste börja med att slänga ut dem en efter en. Dessutom kräver man av mig att jag skall belägga min ilska med litteraturreferenser. OK.

Högt upp i redaktörernas preliminära innehållsförteckning står ordet planering.² Här bär arkitekter på en tung barlast. Planen är visionen, den speglar tidens skönhetsuppfattning och lyckoideal men gömmer undan de oavsiktliga skavankerna och biverkningarna. Redan under efterkrigstidens första decennier fick stadsplanerarna lära sig att kommunerna kunde styra lokaliseringen och utformningen av bostäder, medan industrins lokalisering styrdes av marknadens "osynliga hand" eller regionalpolitikens subventioner. Därför förverkligades inte planernas förstad, som genom att erbjuda bostad, arbete och service skulle vara ett invånarnas eget rum, nära storstadens kultur och omgivningens natur. Sextiotalets planer på ett billigt byggande, en betongplatta på marken i stället för utgrävd grund, och sjuttiotalets planer på bättre energihushållning i bostäder och lokaler visade sig under åttiotalet ha dolt fukten, möglet och allergierna. När planerna på kollektivtrafik i storstäderna förverkligas, minskar inte privatbilismen så som planerarna tänkt sig, och när riksvägar och europavägar får en ny sträckning befrias orterna längs vägarna från genomfartstrafikens buller och luftföroreningar men i stället drabbades folket ute i tassemarkerna. Efter

hand får också orterna utefter de gamla vägarna se en del av sitt näringsliv vissna eller dö. Mellan planerarnas goda avsikter och människornas verklighet kan steget vara långt. Begrav planerna!

Längre ned hittar jag ordet närmiljö. Först antar jag att redaktörerna med närmiljö menat bostaden. Jag tittar mig runt i 40-talslägenheten. Dörrarnas fanér är gabon och i hallen har den förre hyresgästen satt fast vävtapeterna med lister av teak. Även i 40-talslägenheten finns två träslag från de tropiska regnskogarna. De gamla elementen för det vattenburna uppvärmningssystemet består kanske till största delen av svenskt järn, men materialet i varm- och kallvattensrören kommer fjärran ifrån. Rören byttes under sjuttioalet och är tillverkade av koppar. Också vid den tiden användes en stor mängd skrot, men den ursprungliga råvaran kom troligen från Chile eller södra Afrika. Varmvattnet i elementen och rören har värmts med hjälp av olja från Nordsjön eller Mellanöstern. Genom lampan som lyser över papperet strömmar elektricitet, som, statistiskt sett, till hälften är omvandlad kärnenergi, alstrad genom klyvning av atomkärnor från uran 235. Uranet har troligen brutits i södra Afrika, Nordamerika eller Australien. Närmiljön i 40-talslägenheten är uppbyggd av material som hämtats från världens alla hörn. Därför bryts också naturens kretslopp. Industrisamhället har skurit av banden mellan den lokala miljön och den människoskapade omgivningen. Dess invånare bebor en osynlig spökareal. Ordet är närmiljö men verkligheten är en annan.

Inte heller om vi antar att redaktörerna med närmiljön har menat den sociala omgivningen täcker ordet verkligheten. Jag är ensam i lägenheten, och det är inte underligt eftersom hälften av Sveriges hushåll består av en enda person. Som människa är jag ändå i kontakt med mina medmänniskor. På arbetsplatsen undervisar jag ett antal studenter, och vill jag nå en större skara kan jag vända mig till humanekologer ute i världen, vilka delar mitt sätt att tänka och kan tänkas vara intresserade av vad jag har att säga. De människor som påverkar mig intellektuellt och etiskt har skrivit vetenskapliga böcker eller artiklar i olika ämnen. Deras alster står i bokhyllorna runt om mig. Bara ett fåtal av dem har jag sett eller talat med. För att tala socialpsykologernas språk; flertalet av mitt jags "signifikanta andra", alltså de personer som har betydelse för hur jag tänker och handlar, befinner sig inte fysiskt nära mig, även om jag givetvis också umgås med anhöriga och vänner.³ För mediaålderns Medelvensson består de signifikanta andra till stor del av människor som hon eller han aldrig talar till. Deras ansikten och röster tränger sig in i vardagsrummen vare sig det är en Nelson Mandela från Sydafrika, en Margret Thatcher från Storbritannien eller en rollfigur i TV-serien Dallas. De kära är inte alltid fysiskt nära. Den sociala när-

miljön består av främmande människor som med teknikens hjälp förvandlas till bekanta.

Låter jag blicken glida vidare i redaktörens rubriker möter jag ordet vardagslivet. Historiker i den så kallade Annales-skolan började på sjuttio-talet tala om vardagslivets strukturer.⁴ De bröt med den traditionella historieskrivningens inriktning på politikens centrum och sökte källor som kunde beskriva människors vardag. Kanske hade de rätt i att den europeiska vardagen för några hundra år sedan formades av förhållanden vid sidan av den politiska och ekonomiska makten. Idag bestämmer emellertid lönarbetet de allra flesta människors inkomster och skatterna en stor del av deras utgifter. Den ekonomiska och politiska makten sätter gränser för vardagens liv. Rika som fattiga bor i industriellt prefabricerade bostäder vare sig de omges av funkisens raka linjer och släta ytor eller av postmodernismens tinnar och utbuktningar. Vardagslivet är inte ett liv vid sidan av makten utan ett liv på maktens villkor. Jag har fått i uppdrag att skriva om vardagslivet, och jag har börjat med språket. Vad jag hittills försökt säga är att vackra planer döljer verklighetens skavanker, att människors så kallade närmiljö i begränsad utsträckning styrs av det fysiskt och socialt närbelägna och att den vardag som människor lever i bestäms av maktens villkor. Orden täcker inte verkligheten. Den verklighet som redan formar och allt tydligare kommer att präglå vår vardag är en helt annan än den som förmedlas av ordet vardagsliv, och den kommer att ställa oss inför stora utmaningar.

För det första präglas vardagen av lufthavet omkring oss. Växthuseffekten eller uppvärmningen av atmosfären får till följd förändringar i temperaturen och nederbörden och därmed nya förutsättningar för växter och djur.⁵ Också alla de arter som människor lever av måste tåla ett nytt klimat eller förflytta sig till breddgrader med andra ljusförhållanden och geografiska förutsättningar. Om växthuseffekten skall undvikas måste utsläppen av koldioxid och kväveoxider från förbränningen av fossila bränslen och industrier samt metangas från jordbruk och gamla soptippar drastiskt minska. Överge de fossila bränslena, montera ned trafiken, en del av industrin och en stor del av bostadsuppvärmningen! Vågar vi inte? Finns det i så fall någon väg att undvika växthuseffekten? Uttunnningen av ozonskiktet, särskilt kring polerna, får till följd ett ökat antal fall av hudcancer och grå starr hos människor, och ger förändrade förutsättningar för grödor och plankton.⁶ Om uttunnningen skall hejdas måste klorofluorkarbonerna – ofta med firmanamnet kallade freoner – försvinna. Bort med alla gamla kylskåp och frysar! Klarar vi det? Vad händer om man inte sätter stopp? I luften uppehåller sig också svaveldioxid och kväveoxider. Tillsammans

bidrar de till försurningen. De avsätter sig på växterna i så kallad torr deposition och de löses ut i regnet och omvandlas efter hand till svavelsyra och salpetersyra. Försurningen utarmar flodernas och sjöarnas biologiska liv, försvagar skogarna och vittrar sönder kulturarvet. Återigen är orsaken främst förbränningen av fossila bränslen.

Så gäller det vattnet, som är en livsnödvändig del av vår vardag.⁷ Övergödningen ger en artsammansättning som människor inte kan nyttja, syrefattiga vatten som inte längre kan bära liv och stinkande bottenar. Nedsmutsningen försvagar livet i havet, ger sjukdomar och defekter. I sedimenten lagras gifter och tungmetaller, vilka genom försurningen åter kan lakas ut. Övergödningen från jordbruket och hushållens humanavfall samt nedsmutsningen från industrin har redan starkt påverkat floder, sjöar och kustvattnen. Nu hotar övergödning, nedsmutsning och försurning på många håll också grundvattnet. Människan kan inte avstå från vatten. Globalt sett tar jordbruket kanske 3/4 av allt vatten människan använder. Jordbruket måste avstå från bevattning som ökar salthalten i jordar och vattendrag och från metoder som lakar ut gödningsmedel i vattnet. Hushållen måste upphöra med att transportera humanavfallet till vattendragen. Industrin måste undvika att gifter och tungmetaller slinker ut. Dessutom allt genast!

Därefter gäller det de ekologiska kretsloppen.⁸ Flora, fauna och mikroorganismer utgör grunden för vår föda och en stor del av tingen omkring oss. Miljögifter har uppmärksamrats sedan sextioalet därför att de lagras upp i djur, fåglar och fiskar som lever på rov. Och i människor! Några av dem, som DDT, tillverkas och sprids fortfarande om än inte i länder med en miljömedveten befolkning. Antalet arter på jorden minskar. Det är inte en eller annan mellanspett i Mellansverige som dör ut, utan 4 000 eller kanske 6 000 arter per år som förintas i en regnskog som redan minskats till mindre än hälften. När antalet arter minskar, utarmas det genetiska underlaget också för de arter som människan är direkt beroende av, och förutsättningarna för hela den evolution som frambringat livet på jorden inklusive människan förändras. Sluta sprida miljögifter! Bevara våtmarker och andra för den genetiska variationen viktiga områden! Bo och möblera utan gabon, teak och jakaranda! Det gäller inte enstaka trädslag, det gäller trä till bränsle – och hälften av all avverkning beräknas gå till bränsle – till virke och till papper för alla människor på hela jorden. Hur mycket är lagom, frågade Lars Ingelstam och Göran Bäckstrand redan på sjuttioalet.⁹

Och slutligen vardagens avfall!¹⁰ Avfall består inte bara av hushållsopor som snyggt kan sorteras in i en komposterbar del, en brännbar del och en återvinnbar del av metaller, glas, plast och papper. Gruvavfallet innehåll-

ler ämnen som inte kan användas och rester från lakningsprocesserna. I industriavfallet återanvänds redan nu en del och mer borde kunna återanvändas, men rester av gift och tungmetaller återstår. Slutligen är de använda produkterna tillverkade med allt mer avancerad teknik. De innehåller en blandning av olika material som gör återvinningen allt svårare. Tag bilarna som exempel! Bilarnas huvudingredienser är järn och stål, aluminium, plast, gummi, glas, textilier, målarfärg och – för att ta en detalj – cirka 2 gram platina i katalysatorn. Både *vad* som placeras ut i naturen och *var* avfallet placeras är betydelsefullt. I princip kan mycket omvandlas till i naturen förekommande ämnen, men det kräver en detaljstyrning vid omhändertagandet av avfallet. Den måste bygga på omfattande kunskap och den kräver energi. Klarar vi det? Är det inte bättre att sluta tillverka ting som formar vår vardag men som faktiskt inte är eller ger livsglädje?

I denna vardag står vi ekologiskt nymornade och frågar efter vägen. Det saknas inte förslag. I en ansedd vetenskaplig tidskrift läser jag att PET-flaskorna kan fluffas till kuddstoppning och bilplåtar göras om till armeringsjärn. Sova på gamla ölfaskor och bo i gamla bilar, tänker jag, vem lockas av den framtiden?¹¹ Framtidsbilder tycks antingen bli dystopier, varningar för vägar som ingen vill vandra, eller utopier, välmenande idyller utan realism. På 1970-talet skrev sociologen Thomas Mathiesen att budskapet måste vara främmande om det inte skall löpa risken att sugas upp och vävas in i de redan existerande målen och antytt om det inte allt för lätt skall smulas sönder av motståndarna.¹² Inte planer eller maktens vardagsvillkor utan ett budskap som är främmande och bara antytt.

Det finns en annan tanke hos Thomas Mathiesen. Det är tanken på negativa reformer, reformer som inte syftar till att lappa och laga när något inte fungerar som det skall eller när det uppstår problem, utan reformer som undanröjer det bestående så att något nytt kan växa fram. Boken, *Det ofullgångna*, skrevs innan nedmonteringen av Östeuropa hade börjat och innan de svårigheter som följer i dess spår kunde konkretiseras. Att undanröja det bestående är ingen lätt uppgift, men orden och myterna håller redan på att dekonstrueras och verklighetens baksidor träder allt mer i förgrunden. Natur och människor utarmas av västerlandets utvecklade materiella överflöd, jordens rikedom av kulturer och livsstilar reduceras genom moderniseringens och framstegens enhetsideal. Dekonstruktionen av orden och myterna måste följas av de negativa reformernas verklighet. Något har jag antytt. Sluta använda fossila bränslen, minska användningen av onödiga ting, upphör med freonerna, smutsa inte ned vattnet, bevara jordens många arter, biodiversiteten! Jag har däremot inte sagt något om vad som skall komma i stället, och detta är just de negativa reformernas grundtanke. Vad

som skall komma i stället måste växa underifrån. Sanningen är att planerarna, maktavarna och forskarna inte vet. Då hade de redan ställt om kursen. I dekonstruktionens och nedmonteringens tid måste människor leva med ovissheten och ledan, göra sig av med det onödiga och själva börja bygga upp det nya.

Två sakförhållanden måste utgöra grunden. För det första finns ingen gräns mellan människan och naturen. Luftens syre som människor andas in transporteras av blodet ut i kroppen och omsätts i livsprocesserna. Utan syre lever människan bara några minuter. Mer än hälften av människans kropp består av vatten.¹³ Det omsätts dagligen. Som göteborgare dricker jag 1,5 till 2 liter per dag och vattnet kommer från Göta älv. Vattnet utsondras från kroppen i urin och avföring och återvänder till Göta älv. Var går gränsen mellan mig och älven? Utan vatten lever människan bara några dagar. Den andra hälften av människan är byggd upp av beståndsdelar som kroppen hämtar från maten. I födan ingår både det som organismerna naturligt tar upp från omgivningen och det som de till följd av mänskliga aktiviteter får tillgång till i omgivningen och som de till exempel genom kemisk likhet luras att ta upp. Utan föda lever människan bara några veckor. Det finns ingen gräns mellan människan och naturen. *Människan är natur.*

För det andra betonar den europeiska tanketraditionens begrepp individ en illusorisk gräns mellan jaget och medmänniskorna.¹⁴ Människoblivandet är en social process. Utan omvårdnad och överförande av kultur växer barn inte till samhällsmedlemmar. Jaget formas av medmänniskorna och befinner sig i ett ständigt samspel med dem. Genom relationerna till fostern, kamraterna, idolorna, den älskade, cheferna eller de underordnade formas och omformas jaget. Formbarhet tycks vara människans mest utmärkande egenskap. De som formar och de som formas är alla människor, inte individer avgränsade från varandra, utan människor förenade genom direkta och indirekta band. Att som Freud måla upp ett vilddjur som tämjs av och vantrivs i kulturen är att ge en felaktig bild av människan.¹⁵ Arten människa är av naturen dömd att utforma en kultur som vägleder handlandet. Och formandet av kulturen måste ske genom ett samspel mellan människor. *Människan är social.*

Är det planerat? Då får vi avstå från planer som skapar stora organisationer, svårförändrade regelsystem och oavsedda bieffekter. Är det komplicerat? Då beror det på att vardagen på maktens villkor är mer sammansatt än den tycks vara. Är det svårt att välja? Då beror det på att vi redan valt att låta framtidsdystopierna falla över oss. Om inte, så sätt igång!

Noter

1. Ordet tankefigur har använts av sociologen Johan Asplund i boken *Tid, rum, individ och kollektiv* Stockholm 1983. En tankefigur är mer än ett begrepp. Den är rik på associationer och styr därför tänkandet.
2. Planeringsdebatten i Sverige från fyrtioalet och fram till sjuttioalets mitt gällde förorterna. Avsikten var att skapa ett lokalsamhälle med tillgång till viss service och med ett väl utbyggt lokalt socialt nätverk, ungefär som i den gamla småstaden. Mot den bilden reagerade sociologerna. En sammanfattning av det sociologiska tänkandet om kollektivt handlande och det urbana livet finns i Tiiu Soidre-Brink, *Boendets förändring och kollektivt handlande* Göteborgs universitet 1987. En rolig diskussion om planerarnas bild av verkligheten finns i H Bjur; J Göransson & F Werne, *Planeringens verklighetsbilder*, Arkitektur, CTH. Göteborg 1983.
3. Begreppet "signifikanta andra" används av socialpsykologer för att beteckna personer som på ett betydelsefullt sätt påverkar jagutvecklingen. Det används i skolbildningen interaktionism. George Herbert Mead hänvisar till den generaliserade "andre" när barnet lärt in omgivningens samlade krav och inte längre hänför förväntningarna på jaget till en bestämd person. George Herbert Mead, *Mind, Self and Society*. 1934.
4. Annales-skolan är en historisk riktning som inte främst forskat om den politiska makten utan om människors vardag. Den främste representanten är Fernand Braudel vars huvudverk *Civilization Matérielle Economie et Capitalisme XVe – XVIIIe Siecle* finns översatta till svenska: *Vardagslivets strukturer, Marknadens spel och Världens tid*. Till skolbildningen räknas också Marc Bloc, som skrivit om det feodala samhället och Norbert Elias, nu aktuell för sin civilisationskritik. Mer känd blev kanske LeRoy Ladurie genom beskrivning av livet i en by under 1200-talet med hjälp av inkquisitionens protokoll. Montaillou. Sv övers 1980.
5. Stephen H Schneider, "The Changing Climate", *Scientific American* Sept 1989 Vol 261 nr 3. Volymen kallas "Managing Planet Earth" och behandlar miljö- och resursfrågorna. En tidigare sammanfattning finns i *Ambio* Vol XII nr 2 1983. "Environmental Research and Management Priorities for the 1980s". En intressant diskussion om betydelsen av dagens bruk av naturen finns i Gaia *The Thesis, the Mechanisms and The Implications*, ed P Bunyard & E Goldsmith. Camelford 1988.
6. *Ambio* Vol XIX Oct 1991 är ett specialnummer som handlar om ozonproblemet.
7. M Falkenmark; J Lundqvist & C Widstrand, *Water Scarcity. An Ultimate Constraint in Third World Development* Department Series V14, TEMA Vatten. Linköpings Universitet. J W Mauritz "la Rivière, Threats to the Worlds Waters". *Scientific American* Sept 1989.

8. En översiktlig framställning av det ekologiska tänkandet och de ekologiska problemen finns i *The Gaia Atlas of Planet Management*, ed N Myers, London 1985.
9. G Bäckstrand & L Ingelstam, *How much is enough – another Sweden*. Development Dialogue 1975:1&2.
10. John E Young, *Discarding a Throwaway Society*. WorldWatch Paper 101, Washington Jan 1991. World Watch Institute ger årligen ut en sammanfattning av forskningen kring resurser och miljö i form av årsböcker "State of the World".
11. R A Frisch & N E Gellopoulos, "Strategies for Manufacturing". *Sci Am* Sept 1989.
12. Thomas Mathiesen, *Det ofullgångna. Bidrag till politisk aktionsteori*. Stockholm 1972.
13. Märit Holm & Eva Wallstam, *Human nutrition*. Stockholm 1988.
14. Att se människan isolerad från sitt sammanhang i samhället och naturen är en gammal europeisk tanketradition. Socialpsykologin och sociologin betonar människans sociala sammanhang, humanekologin dessutom människans beroende av naturen. I Sverige hör Johan Asplund till dem som på ett lättillgängligt sätt skrivit om människan i sitt sociala sammanhang. Johan Asplund, *Det sociala livets elementära former*. Göteborg 1987. Humanekologin handlar om människans förhållande till naturomgivningen. På svenska finns t ex Bengt Hubendick, *Människoekologi*. Stockholm 1985 och Bosse Ljungqvist, *Den tämjda människan*, Stockholm 1987. Ett tvärvetenskapligt tänkande om människan finns hos Gregory Bateson, *Mind and Nature*. London 1979.
15. Sigmund Freud, *Vi vantrivs i kulturen*. Sv övers Stockholm 1932.